अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

स्वमोर्लुक्। दत्वम्। स्वनडुत् - स्वनडुद्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। वाः। वारी। वारि। वार्भ्याम्। चत्वारि। किम्। के। कानि। इदम्। इमे। इमानि। वा. - (अन्वादेशे नपुंसके वा एनद् वक्तव्यः)। एनत्, एनद्। एने। एनानि। एनेन। एनयोः। अहः। विभाषा ङिश्योः। अह्नी, अहनी। अहानि।

११४. **अहन् ८/२/६८**
अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते। अहोभ्याम्। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। दण्डिना। सुपथि। टेर्लोपः। सुपथी। सुपन्थानि। ऊर्क्-उर्ज्। ऊर्जी। ऊन्र्जि नरजानां संयोगः। तत्। ते। तानि। यत्। ये। यानि। एतत्। एते। एतानि।

११५. **वा नपुंसकस्य ७/१/७९**
अभ्यासात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुम् स्यात्, सर्वनामस्थाने। ददन्ति, ददति। तुदत्।

स्वनडुत् - स्वनडुद् - स्वनडुह् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलोपे 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति हकारस्य स्थाने दकारे विकल्पेन चर्त्वे स्वनडुत् - स्वनडुद् इति सिद्धम्।

स्वनड्वांहि = स्वनडुह् शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां जसि 'जश्शसोः शिः' इति जसः शि आदेशे अनुबन्धलोपे 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थान संज्ञायां 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इति आमागमे अुनबन्ध लोपे स्वनडु आ ह् इ इति जाते यणि 'नपुंसकस्य झलः' इति नुमि अनुबन्धलोपे नकारस्य अनुस्वारे 'स्वनड्वांहि' इति सिद्धम्।

अहः = अहन् शब्दात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ तस्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलोपे 'रोऽसुपि' इति नकारस्य रेफे रेफस्य विसर्गे च 'अहः' इति रूपम्।

११४. **सरलार्थः** = अहन् शब्दस्य नकारस्य स्थाने रुः स्यात् पदान्ते।

अहोभ्याम् - अहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्यनेन पदसंज्ञायां पदान्तत्वात् 'अहन्' इति सूत्रेण नस्य रुत्वे 'हशि च' इति रेफस्य उत्वे गुणे 'अहोभ्याम्'।

सुपन्थानि - सुपथिन् शब्दात् जशि/शसि अनुबन्धलोपे 'जश्शसोः शिः' इति जसः शसः शि आदेशे अनुबन्धलोपे 'शि सर्वनामस्थानम्' इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति अकारे सुपथन् इ इति जाते 'थोन्थः' इति न्थादेशे उपधादीर्घे 'सुपन्थानि' इति।

गवाक् - गाम् अञ्चतीति गवाक्। क्विन्प्रत्ययान्तस्य गवाच् शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ तस्य हल्ङ्यादिलोपे कुत्वे जश्त्वे तस्य विकल्पेन चर्त्वे 'गवाक्' इति। चर्त्वाभावे 'गवाग्' इति।

विशेषः - अस्य शब्दस्य रूपविषये शास्त्रेषु बहुविलिखितम्।

११५. **सरलार्थः** - सर्वनामस्थाने परे अभ्यस्तसञ्ज्ञकाद् परो यः शतृप्रत्ययः तदन्तस्य नपुंसकस्य अङ्गस्य विकल्पेन नुमागमो भवति।

ददन्ति - ददत् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ 'जश्शसोः शिः' इति जसः शि आदेशे अनुबन्धलोपे 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'वा नुपंसकस्य' इति विकल्पेन नुमि अनुस्वारे परसवर्णे 'ददन्ति' इति, नुमभावे - ददति इति रूपद्वयं सिद्धम्।

११६. **आच्छीनद्योर्नुम् ७/१/८०**
अवर्णादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तस्य नुम् वा शीनद्योः।
तुदन्ती तुदती। तुदन्ति। पचत्।

११७. **शप्श्यनोर्नित्यम् ७/१/८१**
शप्श्यनोरात् परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्यात् शीनद्योः।
पचन्ती। पचन्ति। दीव्यत्। दीव्यन्ती। दीव्यन्ति। धनुः। धनुषी। सान्तेति दीर्घः। नुम्विसर्जनीयेति षः। धनूंषि। धनुषा। धनुर्भ्याम्। एवं चक्षुर्हविरादयः। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा। पयोभ्याम्। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि। अदः। विभक्तिकार्यम्। ऊत्वमत्वे। अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्।

॥ इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

---

११६. **सूत्रार्थः** – अवर्णात् अङ्गात् परः यः शतृप्रत्ययः, तस्य यः अवयवः तस्य नुम् भवति शीनद्योः परयोः सत्योः।

तुदन्ती – तुदत् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ 'नपुंसकाच्च' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पेन नुमागमे अनुस्वारे परसवर्णे 'तुदन्ती'। नुमागमाभावे – तुदती इति रूपम्।

११७. 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति अनुवर्तते, 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यतः शतुः इत्यनुवर्तते। अवयव इत्यस्य अध्याहारः। तदा सूत्रार्थः – शप्श्यन्सम्बन्धिनः अवर्णात् परः शतृप्रत्ययस्य अवयवः, तदन्तस्य नुमागमो भवति नित्यं शी नदी च परे।

पचन्ती – इत्युदाहरणं शी परे नुमागमे सति पचन्ती इति।

दीव्यन्ति – दिव् धातोः लटः शतरि श्यनि 'हलि च' इति दीर्घे दीव्यत् शब्दात् जसि विभक्तौ जसः शि इत्यादेशे सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमागमे दीव्यन्ति।

सुपुमांसि – सुपुंस् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि जसः शि इत्यादेशे अनुबन्धलोपे 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'पुंसोऽसुङ्' इति असुङ्आदेशे सुपुमस् इ इति जाते 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमागमे 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घे नस्यानुस्वारे सुपुमांसि।

अदः – अदस् शब्दात् सौ तस्य लुकि लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् 'अदस औ सुलोपश्च' इति न प्रवर्तते, मत्वोत्वमपि न भवति अदस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे 'अदः'।

॥ इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

।।श्रीः।।

महाकविश्रीमदम्बिकादत्तव्यासविरचितः

शिवराजविजयः

(ऐतिहासिक उपन्यासः)

प्रास्ताविकम्

काव्यं तावद् बहूपकुरुते समाजं कान्तासम्मिततयोपदेशेन पाठकानां कृत्येषु प्रवृत्त्याऽकृत्येभ्यश्च निवृत्त्या। तच्चेदं काव्यं लेखनदृष्ट्या सामान्यतो द्विविधमस्ति—गद्यपद्यभेदेन। तत्र गद्यं छन्दोनियमनिरपेक्षं भवति; पुनरपि गद्यलेखनं पद्यापेक्षया किमपि कवित्वकौशलातिशयम् अपेक्षते। पद्यलेखने कदाचित् कविः पद्येनैकेनापि प्रतिष्ठां लब्धुं क्षमो, न तथेह। यथा खड्गधारञ्चरणे प्रवृत्तानां जात्वपि पदनिक्षेपजन्यः प्रमादो न क्षम्यस्तथा गद्यलेखनेऽपि लेशतोऽपि पदविन्यासजन्यः प्रमादः उपेक्षणीयो न भवति। वस्तुतः कवीनां निकषायमाणं गद्यं प्रतिपदं कवेः प्रतिभाप्रागल्भ्यं परीक्षते। अत एवोच्यते— 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति। अन्यच्च गद्येन कवेर्मनोगतानां भावानां यथा सहजाभिव्यक्तिर्भवति; यथा च पाठकानां सहजाऽर्थावगतिर्भवति; न तथा छन्दोनियमनिगडितेन पद्येन।

संस्कृते गद्यकाव्यलेखनपरम्परा आवेदात् प्रचलन्ती आस्ते; तत्र च सुबन्धु—बाणभट्ट—दण्डिप्रमुखाः महाकवयः सादरं स्मर्यन्ते। तस्यामेव परम्परायाम् 'अभिनवबाणोऽयम्' इत्युपाधिविभूषितः स्वनामधन्यः पण्डितवर्योऽम्बिकादत्तव्यासः सादरं स्मरणीयोऽस्ति। एतद्विरचितं 'शिवराजविजयः' इत्याख्यमेकमुत्कृष्टमुपन्यासात्मकं गद्यकाव्यमस्ति; भारतीयसंस्कृत्यनुप्राणितं देशभक्तिभावनाभरितमेतत्काव्यं प्रतिपदं पाठकान् सन्मार्गं दर्शयति; यच्च पुरातनपरम्परामनुसरदपि कामपि नूतनतां विभ्रदिवाभाति।

एतदीयं शाब्दं वैभवं वीक्ष्य काव्यमेतदधिभारतं विभिन्नपाठ्यक्रमेषु सुधीभिर्निर्धारितमस्ति। संस्कृताध्येतॄणां कृते एतदीयामुपयोगिताम् अनुभूय राजस्थान—माध्यमिक—शिक्षा—मण्डलेन प्रायोजिते कनिष्ठोपाध्यायपरीक्षायाः नूतने पाठ्यक्रमे 'शिवराजविजय' स्य प्रथमो विरामः निर्धारितोऽस्ति, स च यथानिर्देशं व्याख्याय सप्रश्रयं प्रस्तूयते।

व्याख्यानेऽस्मिन् सामान्यतो दृष्टचरमेवायनमनुसृतं विद्यते। तदनुसारं मूलपाठानन्तरं प्रसङ्ग—व्याख्या—समासविग्रह—व्याकरण—विशेष—सरलार्थाः प्रस्तुताः सन्ति। छात्राणां सहजावबोधाय सर्वत्रैव सारल्याय प्रयासो विहितोऽस्ति। कक्षास्तरानुसारि व्याख्यानमिदं शिक्षकाणामध्यापने सौकर्याय छात्राणाञ्च ज्ञानवर्धनाय परमोपयोगि सम्पत्स्यत इत्याशास्यते।

अन्ते च प्रत्यक्षं परोक्षतो वा यत्किमपि साहाय्यं प्रदत्तवतां सुहृदां हृदयेन कृतज्ञतामनुभवन्तो वयमत्र प्रमादात् टङ्कणदोषाद्वा जातस्य नैयून्यस्य पूर्तये बोधनाय मर्षणाय च सहृदयान् विदुषः निवेदयामः।

विदुषां विधेयाः

डॉ. रामगोपाल शर्मा **डॉ. सत्यनारायण सांखोलिया** **श्री ओमप्रकाश सांखोलिया**